

Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban

Bellum Knoticum – Hungarian Students in the Göttingen ‘Revolution’ 1790

Rab Irén

Georg-August-Universität Göttingen

irab@gwdg.de

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

An important aspect of the history of the European Universities is the evolution in the student mentality and self-awareness, the story of student self-government, the development of representation and enforcing of student interests. Although, the distinctive aims of the student movements have changed with time, the general goal of safeguarding students' autonomy and the tools to achieve this goal remained unchanged through the centuries. Demonstrations, rallies and even riots and upheavals escort the history of the higher education in Europe.

This paper concerns the famous student upheaval in 1790, in Göttingen (Germany), the so called „Knotum bellicum”. I focus on the hitherto unknown Hungarian aspects of the events. The reconstruction of the events based on partially unpublished documents of the University Archives in Göttingen and on the diary of the student Zsigmond Katona from 1789-90.

A clash between the guild apprentices and the university students in 1790 became more serious than a usual rivalry between distinct groups of young men. The students felt that so wounded in their honour that they left the city and planned to launch an armed attack on it.

The Hungarian students of the Göttingen University had a decisive role in averting an armed conflict and contributed greatly to finding a diplomatic solution for the crisis. The 24 Hungarian students, attending the university at this time, were known as skilled and diligent persons. Later, after returning to their home country, they became leading personalities in the Hungarian state administration, in education, science and cultural life

Keywords: student uprising, mentality, peregrinatio academica, „Hungarus” consciousness and identity

Kulcsszavak: diák felkelés, mentalitás, Peregrinatio Academica "hungarus" tudat és identitás

1. Az akadémiai szabadság árnyoldala

Rendbontás, verekedés, zavargás éppúgy beletartozott a diákok mindennapjaiba a közép- és újkorban, mint a kollégiumokba járás és a tanulás. A diákság külön rendet alkotott az

egyetemi város társadalmi struktúrájában. Az *authentica habita*¹ eleinte még csak az egyén számára biztosított jogi védelmet, idővel azonban az akadémiai közösség jogállását jelentette. A privilégium kivonta az egyetemi polgárokat a városi bíraskodás alól, tetteikért a rektor, később a professzorokból álló egyetemi bíróság előtt feleltek. Miután a professzorok egzisztenciája a diákoktól függött, a kiszabott ítéletek többnyire igen enyhék voltak. A vétkeket általában pénzbüntetéssel, áristommal, karcerral, *consilium abeundival* vagy relegációval² szankcionálták. Ez utóbbi kettő fordult elő a legkevesebbet a büntetések között. Az egyetemi bíróság beérte a szigorú dorgálással, aminek inkább nevelési, sem mint büntetőjogi funkciója volt. A diákok az egyetemi hierarchiában a professzoraiktól való függést pedig természetesnek vették.

Ahogy szaporodtak az univerzitások, úgy erősödött meg a diákság csoportöntudata. A csoportmagatartás legtöbbször valamivel, egy más érdeket képviselő csoporttal szemben alakul ki. A diákok provokálták a városi polgárokat: az utcán, piactéren köszörülték a kardjukat, mutatva, hogy a kardviseléshez joguk van. Megzavarták a családi és városi rendezvényeket, ahova státuszuk szerint nem voltak hivatalosak, egyszerűen betörték, kötekedtek és randalíroztak. De randalíroztak az utcán is, csoportosan felvonulva lármáztak, bedobálták az ablakokat. Provokálták a tisztességes polgárokból álló városi őrséget, és a katonasággal is sokszor kerültek összetűzésbe. Keresték a városi társadalom azon csoportjait, akikkel szemben kiélhették ifjúkori szertelenségeiket. Legalkalmasabbnak erre az azonos korú, de más érdekcsoportba tartozó céhlegények voltak. A céhlegények társadalmi helyzete hasonló volt a diákokéhoz, ők is kötetlenül élő fiatalok voltak, és a céhekhez való tartozásuk nekik is egyfajta előjogot biztosított, ezért aztán sokszor mérték össze erejüket egymással. A nagy verekedések többnyire e két csoport között zajlottak.

Büntetés természetesen a főkolompókat illette, hiszen a diákok többsége békés természetű volt. A rendbontások alól viszont nem vonhatták ki magukat: az írott-íratlan diáktörvények kiközösítették és szankciókkal sújtották azokat, akik megtagadták az együttműködést. A csoportkényszer akarata ellenére is belesodorta őket - ha nem is a konkrét provokációkba és verekedésekbe - de az azt követő jog- és érdekérvényesítő megmozdulásokba. Ha elhangzott a felhívás, utcára kellett vonulni, és ekkor kezdődött a tömegtüntetés, melyet több napon keresztül tartó zavargás követett mindaddig, amíg az egyetemi szenátus a diákok követeléseit egészben vagy részben ki nem elégítette. Ha a lázadás nem járt a kívánt eredménnyel, akkor játszotta ki a diákság az utolsó érdekérvényesítő ütőkártyáját: elhagyta az egyetemet és kivonult a városból.

A zsarolás nemcsak az egyetemet érintette közvetlenül, hanem a várost is. Egyetem nem létezik diákok nélkül, és egyetemi város egyetem nélkül. Nem pusztán presztízből, de gazdasági kényszerből is meghajlottak a professzorok és a diákzavargásokat egyébként elszenvedő polgárok. A professzori fizetés nagy részét a diákok tandíja tette ki, fogyasztóként pedig meghatározó piaci szereplői voltak a város gazdasági virágzásának: lakást béreltek, étkeztek, igénybe vették a szolgáltatásokat, költötték a pénzt. Jól keresett rajtuk a háztulajdonos, a kocsmáros, pék, szabó, csizmadia, fodrász, de a környékbeli parasztok is: terményeikre megnőtt és állandó volt a kereslet, a képzetlen munkaerő számára pedig munkalehetőséget jelentett a fiatalurak kiszolgálása.

¹I.Frigyes császár által a bologna diákoknak 1158-ban adott különleges státuszt biztosító privilégium. A későbbiek során valamennyi európai egyetem számára autonómiát, az 'akadémiai szabadságot' jelentette.

² Szobafogság, egyetemi fogda, az egyetemről való ideiglenes illetve végleges kizárás. A büntetéseken belül is voltak fokozatok, végleges kizárásra ritkán került sor. Az egyetemek egy diák véglegesen kizárásáról általában értesítették egymást.

2. A göttingeni kivonulás

Kivonulás mégsem volt sok az egyetemek történetében,³ Göttingenben a 18. században mindössze egyszer fordult elő: 1790-ben. Az eset egyszerű, szokványos történetként indult: 1790. július 25-én vasárnap délután egy vándor asztalos-legény és egy diák összeszólalkozott, ami nem számított ritka esetnek. A diák a legény hangvételét udvariatlannak ítélte meg és egy pofonnal akarta megleckéztetni. Ebből verekedés támadt, a helyi asztalos-legények csoportszolidaritásból jól ellátták a diák baját. A diákok a társukon esett sérelem miatt elégtételt követeltek, este párszázan végigvonultak a városon, randalíroztak majd összetörték az asztalos otthon⁴ új céhtábláját (1.kép).

1.kép: A diákok leverik az asztalos otthon cégérét.
(J.W.Kobold korabeli rézkarca - Himme, 1987:151)

Most az asztalosok kívánták megtorolni a becsületükön esett sérelmet, összehívták a göttingeni és a környékbeli céhek legényeit és inasait, erőszakkal kényszerítve a más céhbelieket. Ennek ellenére a mészárosok, a kádárok, a fodrásszok és a szakállnyírók ellenálltak, semmiképpen nem akartak a *Knoten*-nal ('bunkók', a legények gúnyneve) a *Burschen* ('fiúk', a diákok elnevezése) elleni közös dologban részt venni. (Brüdermann, 1791:83)

³Bahnson szerint 1348 és 1777 között a német egyetemeken mindössze 41 alkalommal fordult elő. (Bahnson, 1973)

⁴A vándor asztaloslegények számára épült szállás, egyúttal a helyi céhlegények „szabadidőközpontja.”

Szemtanúk szerint voltak vagy hétszázan, piros kokárdát tűztek a kalapjukra, italtól feltüzelve és botokkal felfegyverkezve támadtak rá az előadásokra tartó diákokra. A diákok egy része a városházára futott, de onnan az őrség kizavarta őket, mások a polgárházak kinyíló kapuin menekültek be. Aki épségben hazaért, nem mert többé kimozdulni. Az előadások elmaradtak, az egyetemi bíróság⁵ folyamatosan ülésezett, elfogták és karcserba zárták az előző nap főkolomposait. A városi magisztrátus ugyanezt tette a legényekre vonatkozóan,⁶ és rendkívüli állapotot hirdetett. A rend helyreállításához behívták a katonaságot.

A diákság tradicionális harci eszköztárából előbányászta a leghatékonyabbat: elhagyták a várost. Működött a diáksolidaritás vagy a csoportkényszer, majd minden diák kivonult Göttingenből az egy óra járásra fekvő Kertslingeröder Feldre. Tudták, nélkülkük nincs egyetem és a város megélhetés⁷ is kockán forog. Visszatérésükhöz feltételeket szabtak: büntetlenségük biztosítását, ugyanakkor a céhlegények megbüntetését és ünnepélyes bevonulást a városba. Feltételeiket végül is teljesítették, a visszatérő diákokat zeneszó és ingyen sör fogadta, a katonaság szalutált. A következő napokban született ítéletek az céhlegényeket marasztalták el: súlyosabb büntetést kaptak, mint a diákok, akik közül csak kettőt zártak ki ideiglenesen az egyetemről. A presztízsharcot a diákok megnyerték.

3. A történet feldolgozása

A göttingeni kivonulás történetét Stefan Brüdermann részletesen feldolgozta és egy forráskiadványban közzétette. (Brüdermann: 1991) Átvizsgálta az egyetemi és városi iratokat, bírósági aktákat és tanúvallomásokat, a kortárs levelezéseket, a korabeli sajtót, valamint egy német diák, Friedrich Georg August Schmidtnek⁸ az eseményekről vezetett naplóját és az emlékkönyvi bejegyzéseket. Ezek alapján írott tanulmánya a diákok határozottságát, öntudatosságát, fegyelmezettségét emeli ki, ahogy az akadémiai szabadság biztosította jogaik és a diákbecsület védelmében felléptek és érdekeiket képviselték. A Göttingenből kivonult diákok ugyanis katonai egységekbe szerveződtek, egyesek szerint 9 mások szerint 10, egyenként 50-80 fős csapategységet (Companie) alakítottak ki. Minden egységnek volt neve,⁹ kapitánya és adjutánsa, volt egy generalissimus, akiknek a többiek katonai engedelmességgel tartoztak. A kerstlingerodei tábort járőrökkel biztosították, a táborba bejutni, de onnan elmenni sem lehetett engedély nélkül. Gondoskodtak az élelmezésről, a környékbeliak a diákok által megszabott áron árusíthatták termékeiket, aki ezt megszegte, azt megbüntették.(2.kép)

⁵ Universitäts- vagy Gerichtsdeputation. Egyszerűbb ügyekben a prorektor jelentette a bíróságot. Súlyosabb esetekben a prorektor összehívta a deputációt: a bíróság elnöke a prorektor volt, tagjai a 4 dékán, munkájukat egy szindikusz és egy titkár segítette, vizsgálatot folytattak és ítéletet hoztak. Az egyetem határozathozatali szerve az egyetemi szenátusz (consilium) volt, melynek valamennyi rendes professzor, összesen 19 személy volt a tagja. Ezeket a jogköröket az 1736.12.07-én kiadott királyi privilégium szabályozta. (Ebel, 1961:46-54)

⁶ 6 diákot és 32 legényt tartóztattak le. (Universitätsarchiv Göttingen, C LXXXVIII. 43)

⁷ A 8000 lakosú városban mintegy ezren számítottak az egyetemhez tartozónak, köztük 844 diák. A diákok évente 400.000 birodalmi tallér bevételt jelentettek a városnak és az egyetemnek.

⁸ Geschichte des Aufruhrs zu Göttingen vom 25. bis zum 30ten Jul. 1790, aufgezt. am 30.Jul. 1790. Az eredeti napló nincs már meg, 1909-ben készült másolata göttingeni magántulajdonban van. Részleteket és egész naplót is többször publikáltak, többek között Brüdermann, 1791:81-90.

⁹ Az elnevezéseket az emlékkönyvi bejegyzések alapján rekonstruálta Brüdermann. Eszerint az egyes efységeket a következőképpen hívták: 1.Biztonság; 2.Szabadság; 3.Becsület; 4.Minerva; 5.Mars; 7.Athén; 8. Patrióták; 9.Avantage; 10.Lovasok. (Brüdermann, 1991: 26)

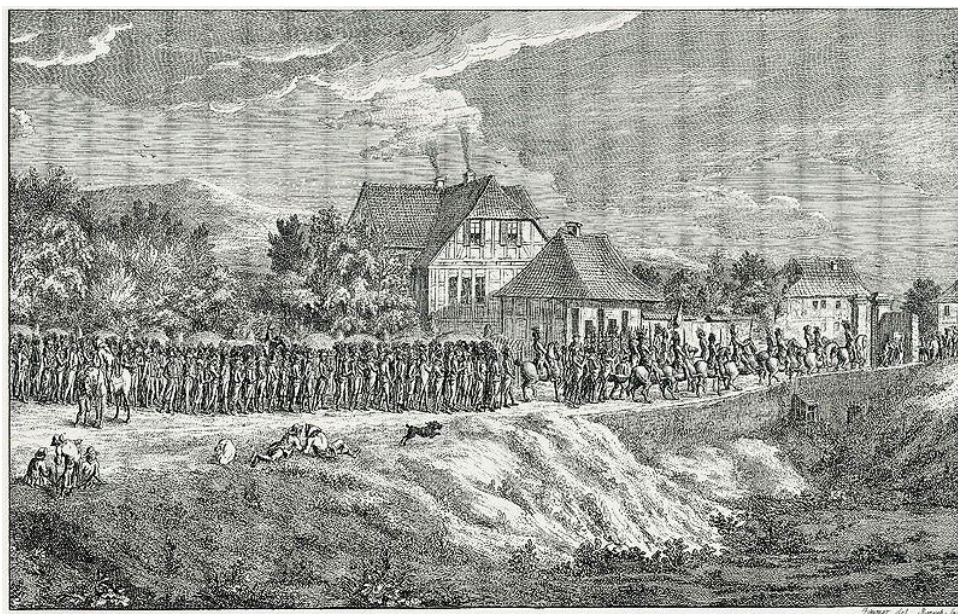

2.kép: A kerstlingeröderfeldi tábor
(korabeli rézkarc, Grape – Himme 1987:152)

A katonai rend kialakításában sokan a diákrendek szerepét látták. Ebben az időben viszont Göttingenben kimutathatóan csak az unitisták csoportja létezett (Deneke 1938:72-74). Mivel titkos és tiltott társaságokról van szó, számukat nem ismerjük, de emlékkönyvi bejegyzésekben gyakorta találkozunk titkos diákrendek monogramjaival. Valószínűbbnek látszik azonban a hazafias társaságok ('Landsmannschaft') szerepe, ezt mutatja a magyarok viselkedése is.

Követeléseiket három levélben fogalmazták meg, az elsőt aláírásukkal erősítették meg, az egyetemről írásos választ, elszenvedett sérelmeikért elégtételt követelve. Négy napot vártak erre, mígnem egy lovas deputáció élén az egyetem részéről Ayer¹⁰ professzor, a városvezetés részéről Kleve főtanácsos és a kereskedők céhének képviselőjében Berkenbusch céhmester hozta el a kívánt elégtételt. A diákok csütörtökön este fegyelmezett katonai rendben, az egyetem zászlaja alatt ünnepélyesen bevonultak a városba. (3.kép)

¹⁰ A tanulmányban előforduló személyekről a 2.sz. mellékletben olvashatók információk.

3.kép: A diákok bevonulása Göttingenbe 1789.július 29-én
(korabeli rézkarc, Riepenhausen)

A polgárok éljeneztek, az asszonyok sírtak, mikor a diákok a királyi hercegeket,¹¹ Less prorektort és a velük együtt érző professzorokat – Böhmert, Möckertet és Schlözert - háromszoros viváttal köszöntötték. A bevonulást napokig tartó ünneplés követte, a diákokból élő polgárok egymást túllícitálva kedveztek kávéval, sörrel, süteménnyel a fiataloknak, az ünneplő transzporensek, éltető rigmusokat azonnal kinyomtatták és bárki hozzájuthatott, aki felkereste az élelmes diákot, Grapet a Jacobi Kirchhofban.¹² A diákok bíróságot állítottak fel, ahova megidézték a zendülés során nekik segítséget nem nyújtó polgárokat, és büntetésként az ő szolgáltatásaikat a jövőben nem vették igénybe. Elszámoltatásra beidézték azokat a diákokat is, akik nem vettek részt a közös kivonulásban. Őket az íratlan diákkomment szellemében kiközösítették.

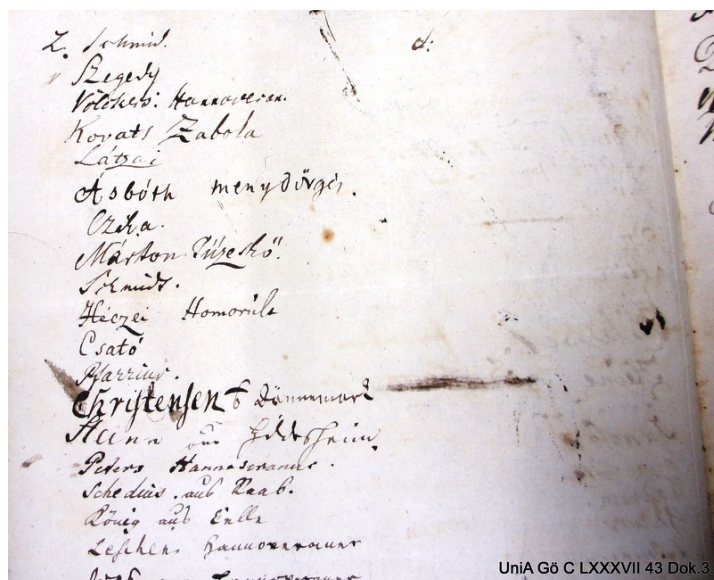
4. Magyar vonatkozások a feltárt forrásokban

A Stefan Brüdermann által feltárt forrásokban újra meg újra magyar vonatkozásokra bukkan az olvasó. Az újságok a diákok példamutató magatartása mellett kiemelik a magyarokat: az Altonaischer Mercurius azt írja, hogy a diákok éjszakára a környékbeli falvakba húzódtak, és „csak a született magyarok mertek az erdőben maradni” (Altonaischer Mercurius, 1790.08.23. 134:1849). Nem kevés csodálattal jegyzi be ugyanezt naplójába Schmidt: „A sok magyar a szabad ég alatt aludt az erdőben. A tűz köré heveredtek, a tűz őrizte őket, párnának követ tettek a fejük alá.” Ő írja azt is, hogy a diákok néhány gróft tárgyalni küldtek az egyetemi szenátushoz „A követek közül egy magyar báró tűnt ki leginkább, huszár egyenruhája aranytól csillogott.” (Brüdermann, 1991: 85-86)

¹¹ Az angol király – aki egyúttal a tartomány választófejedelem volt - 3 fia ebben az időben Göttingenben tanult.

¹² Devisen bey der Illumination, welche nach dem öffentlichen Einzuge der Studirenden in Göttingen den 1. August 1790. freywillig veranstaltet wurde. Idéz belőle Brüdermann 1991: 108-112. Heinrich Grape matematikát tanult Göttingenben, később többek között a revolúcióról készített rézmetszeteivel lett híres.

Brüdermann közli a július 27-én kelt petícióhoz mellékelt aláírás listát is. A lista 253 aláírást¹³ tartalmaz, köztük 19 magyarét. A sort a grófok és a magyarok aláírása nyitja: az első szignó gróf Kendeffié, majd a két holsteini Rantzau gróf és nevelőjük következik érthető módon, hiszen az iparosok hajtóvadászatának ők is áldozatul estek. A további aláírások: Graf Rhédei, Joseph Wásárhelyi, Sigmund von Katona – hármójuk neve összevonva: aus Siebenbürgen – majd Christian Engel aus Ungarn, Dominique Imreh aus Siebenbürgen, Joh. Binder dito, azaz szintén Erdély, ezután még 4 gróf – a német Merfeld (Merveldt), Einsiedel, Oeynhausén és az osztrák Paar - a nevelőkkel. A többi aláíró neve elkülönítve: „sämtliche Versammlete in Kirschlingerode” cím alatt. Joggal feltételezhetjük, hogy az aláírás ötlete a magyaroktól származott, a megkezdett ívet körbevitték, és a csoportokba verődött diákok így írták alá. A magyarok többsége egy tömbben volt, hiszen további 9 magyart szintén egymás mellett találunk a papíron: Szegedy, Kováts, Látzai, Asbóth, Czika, Márton, Héczei, Csató és Schedius neve együtt fordul elő. Harciasságukat választott nevük mutatja: Asbóth Menyörgés, Márton Tüzeskő, Kováts Zabola.¹⁴ (4.kép)

4.kép: Az aláírás lista a magyarokkal
(UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3)

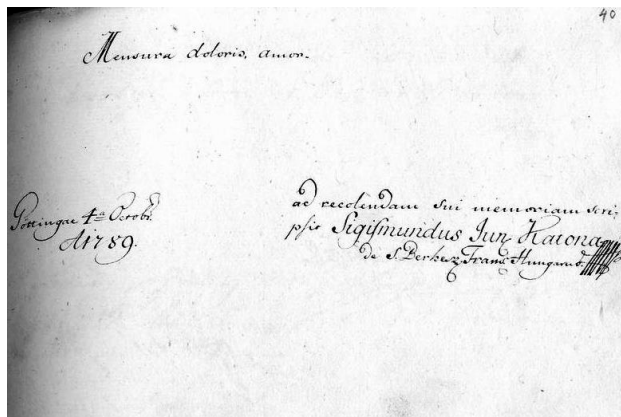
Joggal vetődik fel a kérdés: milyen volt a társadalmi és nemzeti összetétele a göttingeni diákságnak 1790-ben, kik irányították a kivonulást és az egyetemi szenátussal való tárgyalásokat és milyen szerepe volt a magyaroknak az 1790-es göttingeni kivonulás megszervezésében?

4. Magyar forrás az eseményekhez: Katona Zsigmond útinaplója

¹³ Július 26-án délután mintegy 80 diák keresett először menedéket Kerstlingeröder Feldén. 27-én már kb 250-en voltak, 28-án estére a számuk elérte a 700-at. A listát tehát minden akkor ott tartzkodó diák aláírta – Vollständige Nachricht von den Unruhen in Göttingen, wie sich selbige vom 25. Juli bis 8. August zugetragen haben. Göttingen, 1790. ; Közli Brüdermann, 1991:107.

¹⁴ Kováts az erdélyi Zaboláról származott, de a zabola, zabla 'lószerszám' szavunk a hevedesség, harciasság megfélemezését is jelenti.

Nemcsak Schmidt vezetett naplót az eseményekről. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület honismereti folyóirata, az *Erdély* 1909-ben folytatásokban közölte Katona Zsigmond peregrinus naplóját Szádeczky Lajos értő gondozásában.¹⁵ (5.kép)

5.kép: Katona Zsigmond autográfja Csehszombathy Sámuel emlékkönyvében (DRK Kézirtatár R 694:40)

Az események egyetemi levéltárban őrzött iratanyagát (Universitätsarchiv Göttingen, C. LXXXVII 43) magyar szempontból átvizsgálva Katona névvel többször is találkozunk. Ő volt az, aki két társával, Mecklenburggal¹⁶ és Seelhorsttal a kivonult diákok követeként az első petíciót az aláírásokkal együtt az egyetem vezetésének benyújtotta, és ő jelent meg Less prorektor előtt még aznap délután újra, hogy a diákok többségének kívánságát tolmácsolja: adják ki írásban is a délelőtti szóban közölt consiliumi határozatot. Katona Zsigmond volt tehát az aranytól csillogó huszárruhába öltözött magyar báró Schmidt naplójában!

4.1. Katona útja Göttingenig

Katona Zsigmond 1789 nyarán Zilahból indult útnak, hogy sok erdélyi társához hasonlóan a göttingeni egyetemen tanuljon. A napló alapján Katona nyitott, érdeklődő ugyanakkor határozott fellépésű, önálló véleményű, bátor és büszke embernek tűnik. Magát nemesi előneveivel immatrikulálja - Sigismund Katona de Sáros-Berkesz -, a magyar és a dán grófokkal barátkozik, így érthető, hogy Schmidt és mások is bárónak gondolták. Mindössze 23 éves, mikor 160 atyai arannyal a zsebében útnak eredt. A Partiumban még a rokonoknál szállt meg, mindenütt ünneplik, búcsúztatják a peregrinációra induló fiatalembert. Pár napot Debrecenben időzött, aztán Pesten, ahol ismerősökkel, szintén külföldi akadémiákra tartó diákokkal találkozott. A pesti sokadalom nem tetszett neki, a fogadók „véghetetlen csúf természetű és istentelen emberekkel rakva voltak”¹⁷ Egy billét-szededet meg is pofozott a gorombaságáért.

¹⁵Katona Zsigmond útinaplója 1789-ből. Erdély 1909/5-6, 7-8, 9-10, 11-12.sz. Az 1892-1948 között megjelent Erdélyt az EKE digitalizálta és az utódmagazin, az Erdélyi Gyopár honlapján közzétette, így a napló interneten is hozzáférhető. <http://www.erdelyigyopar.ro/> Az eredeti naplót Szádeczky a család kérésének megfelelően az Erdélyi Magyar Egyesület könyvtárának adományozta. A kézirat 1950-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirtatárába került. (Bogdandi Zsolt szíves közlése, EME könyvtára)

¹⁶Brüdermann Mellenberget említ. Az eredeti jegyzőkönyvben az olvasat egyértelműen Meklenburg, és Mellenburg nevű diák nem is tanult Göttingenben.

¹⁷A Katona Zsigmond útinaplójából vett idézeteket oldalszám megjelölés nélkül, minden esetben kurzívban írtam.

Győr érintésével három és fél nap alatt ért Bécsbe. Kendeffiéknel szállt meg, és a szintén Göttingenbe igyekvő társasággal az útipasszusra várva majd három hetet töltött itt. Megnézték Bécset, Schönbrunnt, kocsikáztak, szórakozni jártak. Naplójában részletesen beszámol a látottakról, hozzáfűzve saját véleményét. Bocskai koronáját díszesebbnek találja a magyarországinál, mely *„arestomban van Bécsben, az ország akarattya ellenére.”* *„Igen együgyű munka, - írja – megtetszik, hogy nem a római pápa küldötte azt ajándékban Szent István első magyar királynak ... hanem valamely napkeleti császárnak kellett azt küldenie.”* A minden iránt érdeklődő vidéki fiatalember szemével nézi a császárvárost, csodálat helyett inkább kétkedés jellemzi. Erkölcstelenség, szemtelenség, korhelység mindenütt, *„melyek a tudatlan és keveset látott ifjút könnyen veszedelembbe vihetik.”* Katona nyitott szemmel és füllel jár, a napló tele van bécsi udvari pletykákkal, anekdotákkal. Érdekesség, hogy 6 héttel a párizsi forradalom után, ennek nyomát sem találjuk Bécsben, nyár végi fülledtségbe omlik minden.

Útlevelét mégsem várta meg, Rhédei Ádámék társaságában¹⁸ szeptember 7-én útra keltek és szeptember 28-án érkeztek meg Göttingenbe. A Duna-völgyén keresztül Nürnberg felé vették útjukat, ez volt a Göttingenbe tartó diákoknak a hagyományos útvonala. Az út 2 hét alatt kényelmesen megtehető, de Katonáék nem siettek, az érdekesebb helyeken elidőztek, megnézték a nevezetességeket, híres embereket látogattak meg. Élvezetes útleírás Katonáé, friss szeme nemcsak látja a világot, hanem észreveszi az élet apró, hétköznapi dolgait, és összeméricskéli saját értékrendjével.

4.2. Megérkezés Göttingenbe

Göttingenben hamar alkalmazkodott a körülményekhez. A kolozsvári kollégiumból jól ismert Pataki Sámuellel – *„doctor Pataky uram”* fiával - költözött egy házba, aki itt már 2 éve medicinát tanult, kosztot fogadott, csizmapucolót, mosót és *„frizert”*, jó pénzért.¹⁹ Szabót is keresett, hogy magyaros viseletét fekete *„Statskleid”*-re cserélje át, ezt tette a Göttingenbe érkező összes magyar diák. Amíg a ruha el nem készült, nem is ment sehová, mégis – ha hinni lehet Schmidtnak – a diákok petícióját díszes magyar mentéjében nyújtotta át az egyetemi szenátusnak.(6-7 kép)

¹⁸ Rhédei grófhhoz és a szokásokhoz illően nevelőjével (Vásárhelyi József) és inasával indult peregrinációra.

¹⁹ A szállás 8 és fél Lajos-arany egy évre, a mosás 4, a fodrász 3, a csizmatisztítás 3 tallérba került egy negyedévre. A négyfogásos ebédért és háromfogásos vacsoráért 9 tallért fizetett vsz. havonta.

6-7. kép: magyar és német viselet a 18.sz. végén

1789. október 5-én jogi tanulmányokra iratkozott be, Spittlernél *Völkergeschichte*-t és *Universalis Historiát*²⁰ hallgatott, Federnél logikát és metafizikát, Beckmann-nál Polizejis *Cauzara*-t, az anatómia professzor Wisbergnél pedig jogászok és filozófusok számára tartott antropológiát. Vizitált a híres professzoroknál, a vegyész Gmelinnél, a jogász Pütternél a történész Gatterernél és a klasszika-filológus Gottlob Heyne-nél. Heyne óvta, „vigyázni kell az új *purschok*nak, mert hamar rossz társaságba elegyítik, de megfelelttem reá, hogy milyeneket lehet attól féltetni.” Katona Patakival és az Erdélyből ismert '*purschokkal*', a két magyar gróffal meg környezetével barátkozott.

A naplóban részletesen írt úti élményeiről, kikkel találkozott, kit és mit látogatott meg. Sokat anekdotázott, a göttingeni másfél év viszont töredékes: az első napok eseményein, néhány a környékre tett kiránduláson és a „göttingai revolutionak historiáján” kívül nem tájékoztat egyéb dologról. Úgy tűnik, a tanulás vagy az új életmód elvonta a rendszeres naplővezetéstől, vagy túl egyhangú volt a göttingeni élet, kevés benne az említésre méltó érdekesség.

5. „A göttingai revolutionak historiája”

A verekedésbe fajuló vasárnap délutáni összezördülést és az asztalosok zendülését kiváltó *casus bellit*, azaz az asztalosotthon cégérének leverését és a pellengérre akasztását Katona kívülállóként meséli el. A diákokat utcára szólító '*Burschen, Burschen heraus!*' kiáltozást, vagy nem hallotta, vagy – és ez tűnik inkább valószínűnek – nem akarta hallani. A csoportkényszer alól a magyarok kivonták magukat, kerültek az értelmetlen rendbontást, és az arra hívó felszólítást. A renommistáktól²¹ ha lehetett, távol tartották magukat: a magyarok szorgalmukról és becsületességükről voltak híresek. 1795-ben zárták ki az első magyart az

²⁰ Népek történelme és egyetemes történelem.

²¹ Hetvenkedő, nagyszájú, kötekedő alak, így nevezték a rendbontó, provokatív diákokat.

univerzitásról, őt sem magaviselete miatt, hanem mert a betiltott unitista diákrend titkára volt.²² (Deneke, 1938:79)

Az asztalos legénnyel összeszólalkozó Konrad Albrecht Heyne közismerten kötekedő diák volt, a szóváltás „*nem igen illendő felelet egy purschtól*” véli Katona. Heyne segítségére jó pajtásai érkeztek, hiszen egy jófajta verekedés volt kilátásban. A verekedés elmaradt, mert a délutáni összetűzés miatt néhány asztalost már letartóztattak, a többiek pedig a mesterek hazarendelték és az asztalos otthont bezárták. A diák-rendbontók sérelmüket a cégéren torolták meg, s ezzel „*megbecstelenítettnek lenni tartották magukat az asztalosok*”. Az éjszakai rendbontásban Katona szerint mintegy nyolcvanan vettek részt, Schmidt néhány százat mond, a kihallgatási jegyzőkönyv alapján az esti megmozdulásban úgy kétszázan, de az éjszakai rendbontásban már jóval kevesebb diák volt jelen.

Schmidt szerint hétfőn az asztalos otthon előtt vagy egy tucat diák ácsorgott, a többiek egyik előadásról épp a másikra sietve tartózkodtak az utcán, amikor 11 óra körül az italtól felbőszült, husángokkal felfegyverkezett legények kirontottak. „*Kezdődött a mesterlegények nyargadozása, holmi hasított tűzfákkal agyba-főbe verték, akit értek...*”, *Landsmannaim közül Nicset, posoni fit és az gróf Kendeffi szolgáját*,²³ *három más purscht pedig szinte halálra vertek*”. – tudósít Katona. A szemtanúk 7-800 randalírozó céglegényről számolnak be, Katona szerint viszont fékezhetetlen dühöngő közülük mintegy 30-40 lehetett. A többiek ugyanaz a csoportkényszer – a céhek statutuma - mozgósította, ami a diákokat előző este. A kivezényelt legalább nyolcvan fős katonaság nem mert beavatkozni, félt, „*hogy ennyinek meg nem felelhet, a piac közepin állott nagy kényesen sorjában*”.

Katona a piac sarkán lévő házban lakott,²⁴ a téren történt eseményeket jól megfigyelhette. „*Amilyen tehetetlen nép volt az, amely az utcákon nyargalózott, Magyarországon 10 bakancsos mind feltűzte volna*” – állapítja meg nem kevés büszkeséggel. A hazamenekült diákok mind az ablakokban voltak, onnan szemlélték az eseményeket. Schmidt szerint féltek, hogy a feldühödött tömeg a házba is utánuk tör, és követeli kiadatásukat. Ő is félt, egész éjjel nem jött álom a szemére.

Katona Schmidt félelmében nem osztozott. Mint írja, hétfő reggel óta nagy izgalomban, „*furiában*” volt, és magyar kardját délután már ki is köszörülte. Nem lehetett tudni, mi fog történni, de itt már nem kötekedésről és közönséges verekedésről volt szó, hanem becsületről, önvédelemről és harcról. Kedden délután Rhédeivel, Kendeffivel és Vásárhelyivel kilovagoltak „*Gerstingerodiba*”, mert azt hallották, hogy vagy 300 diák összegyűlt ott. A kivonulás már hétfőn elkezdődött: estefelé mintegy nyolcvanan hagyták el a várost, pisztolyokkal és karddal felszerelve. Schmidt szerint kedden délután kezdődött a kivándorlás, és csütörtökre szinte minden diák kivonult Kerstlingeröde Feldre. Lichtenberg

²² „Csakugyan magyarok mind a két hazából sokan lévén, a Regierunghoz... folyamodtunk, s megengedtek Pfandlernek, minthogy mióta az univerzitás fennáll, soha több magyart nem relegáltak.” - számolt be az esetről Fogarasi. (Fogarasi, 1974: 235). A pozsonyi Pfandlert valójában consilium abeundival büntették.

²³ Az 1790. szeptember 13-án kelt ítélet 4. pontja „Johann Andreas Bretzin asztaloslegény, mert bevallotta, hogy egy diákra és Kendeffi gróf szolgájra, bár őt nem sértették meg, mégis 2-2 ütést mért, melyből az egyik a fejüket érte ... a már fogdába töltött időt beszámítva 1 hónapi börtönbüntetésre ítéltetik, melyet a hannoveri Clewerthurban kell letöltenie, féladag víz és kenyér mellett. A többi esetben is hasonló ítéletek születtek. (UAG C : LXXXVII 43)

²⁴ Wartmann szabónál, a Pauliner utcában (Logis: 1789W), a naplóban a “Marcktnál” megnevezés szerepel.

professzor panaszkodott is naplójában, hogy „Göttingen a diákok nélkül teljesen kihalt.” (Brüdermann, 1991:77)

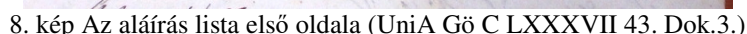
Mindenesetre Katonáék alig 60 társukat találták kint kedden délután, „*a legalját a göttingai pürschoknak, magokat az legalábbvaló és nagyobb renomistákat*” akik fegyveresen rajta akartak ütni a városon. Katonát támasztja alá Nicolaus Wolff puskaműves panasztétele. Wolff az egyetemi és a városi hatóság előtt is panaszt tett, hogy néhány diák, akik közül csak Friedrich Adams-et ismerte, erőszakkal kényszerítették a házában található összes fegyver és lőszer átadására.²⁵ Fricke pedellust a folyamatosan ülésező egyetemi bíróság kiküldte Grone²⁶-ba, hogy az ott gyülekező, kardokkal és löfegyverekkel felszerelkezett mintegy 150 diák szándékairól tájékoztassák. A diákok aztán mégsem a város ellen vonultak, hanem ki Kertslingerodeba, de a szándékuk – megtámadni a várost, revansot venni a legényeken - nem változott.

A kilovagoló magyarok nem szerettek volna közösséget vállalni ezzel a társasággal, de nem volt már visszaút, mert közben egyre több diák érkezett ki a városból, köztük az összes magyar is. Hogy a fegyveres konfliktust elkerüljék, Katona, Rhédei és Vásárhelyi kitalálták, hogy levelet kellene írni az egyetemi szenátusnak, melyben a diákok elszenvetett sérelmeikért elégtételt követelnek. A levelet úgy kell körbeadni a táborban, hogy ne derüljön ki, ki írta, és ha hozzájuk ér, majd elkezdik dicsérni: „*igen jó és okos gondolat, jobb így statisfactot kérni, mintsem úgy venni, mint a paraszt asztaloslegények*”. Egy ilyen levél a szenátus előtt is jól mutat, mert tükrözi a diákság professzorai iránti tiszteletét és bizalmát. A levél megfogalmazásával a pozsonyi Nitsch bízta meg, neki volt jó íráskészsége és kifogástalan némettudása.²⁷ Rhédeiék dicsérni kezdték az elkészült levelet (1.sz. melléklet), hogy másoknak is tessenek. Elsőként írták alá, hogy őket követően mások is aláírják. „*Subscribáltuk is eztet, előbb a magyar grófok, én és a többi grófok ily renddel.*” Katona szavahihetőségét az aláírás-lista igazolja, és egyben magyarázatot is ad arra, miért a magyarok állnak a névsor élén, és miért Katona a diákok egyik deputáltja.

²⁵ Compe városbíró jelentése a Hannoveri Titkos Tanács számára. (Brüdermann, 1991: 95-96)

²⁶ Göttingentől délnyugatra fekvő falu, ma a város egyik kerülete.

²⁷ A levél teljes terjedelmében az 1.sz. mellékletben olvasható. - Nitsch 1791-ben versben búcsúzott göttingeni barátaitól, melyet Grape, aki a diákokat dicsőítő jelszavakat is kiadta, jelentetett meg. Nitsch Károly Dániel: *Vaterlandslied eines Ungarn bey dem Abschiede in Göttingen seinen Freunden gewidmet*. Göttingen, 1791. Grape. Nitsch később mint költő is ismertté vált.

130

egyedül ő jelent meg a Consilium előtt, hogy a délelőtt szóban kapott ígéretet írásban is kikérje. A folyamatosan vezetett jegyzőkönyvben erről a következő olvasható: „Megjelent Katona és kérte, hogy a szóban kapott határozatot írásban is kapja kézhez, miután a kint lévő diákok többsége ezt kívánja. Így megkapta az itt fekvő határozatot és még egyszer megismételte a korábban tett ígéreteket, miszerint a diákok fegyelmezetten, a büntetés terhe nélkül akarnak bevonulni.” (UAG C LXXXVII.43:23) Az egyetem írásos válaszát „an den Studenten Catona”-nak címezte, jelezve, hogy nem akarnak a diákokkal, mint testülettel tárgyalni. A feltétel továbbra is a fegyver és láрма nélküli visszatérés volt, mindenki menjen szépen haza, és viselkedjék a továbbiakban fegyelmezetten. A jogi és erkölcsi elégtétel megadását a hannoveri királyi kormány hatáskörébe utalták.

Természetesen a diákok egy csoportja ezzel a válasszal elégedetlen volt, s miután a magyarok a békés, megegyező szándékot és az erkölcsi elégtételt keresték, a továbbiakban kizárták őket az egyetemmel folytatott tárgyalásokból. Még aznap beküldték egy másik társukat, Carl Gabriel Domeyert egy újabb írással, mely további követeléseket tartalmazott. Most már azt kívánták, hogy a fogdában lévő diákokat engedjék szabadon, és a vezetőknek ne essék bántódásuk. Követelték a katonaság és parancsnokának áthelyezését, az asztalos otthon eltávolítását és a városi magisztrátus elszámoltatását, amiért nem gondoskodtak a diákok biztonságáról. Csupa olyan dolgot, mely nem tartozott az egyetem hatáskörébe. A Domeyer hozta válasz sem tetszett a hangadóknak, *„ámbar erősebb volt is azoknak a száma, ki azt kiáltotta, hogy bemenjünk, mégis elnyomták az kiabálás által, és kiinn kellett maradni mind”*. Este a tábortűznél aztán nyugodtabban meghányták-vetették a dolgot.

9. kép: este a tábortűznél a kertlingerodei erdőben (Rézkar - Himme, 1987:154)

A magyarok azzal érveltek, hogy az asztalos cégért összetörő és meggyalázó diákokat a szenátus nem engedheti büntetés nélkül szabadon, és egyébként is *„azokat hadd büntessék, mi csak azt kérjük, hogy nekünk adjanak satisfactiot, mert bántottak ártatlanul az mesterlegények... Hiszen azokat hadd verték volna, kik czímereiket leszaggatták, csak nekünk hagytak volna békét.”* Nemcsak ez az érvelés, hanem a kintlét viszontagságai is nyomtak a

latban. Az időjárás egyelőre kedvezett, szokatlan meleg volt, derült napos idő,²⁹ de nem volt elég ennyivaló, a környékbeli falvakba jártak élelemért. Nem volt szállás sem ennyi embernek, a falvak szélén, a szénában háltak. „*Sem a grófoknak, sem a magyaroknak és még másoknak is sokaknak kedvek ellen vagy az ünnymaradás.*” Sikerült meggyőzni a parancsnokokat a visszatérésről, így Johann Friedrich Stähler, aki a kint lévők 'generálissimusa' volt, újabb levelet írt a szenátusnak. Röviden, 5 pontba foglalta a követeléseket, melyeket aztán az egyetemi deputáció pontról pontra megválaszolt: a fogdában tartottakat szabadlábba helyezik, felőlük majd a királyi tartományi kormányzat fog ítélni.

Hasonlóképpen hárították el a többi követelést is, mindent a 'Königliche Regierung' hatáskörébe utalva. Egyedül az egyetem zászlaja alatt történő fegyveres bevonuláshoz járultak hozzá, de a diákok természetesen csak az akadémiai díszhez tartozó oldalfegyvert, azaz kardot viselhetnek.

Ezt a levélváltást már az idősebbik Rantzeau gróf bonyolította le. Az ő személye Katona szerint alkalmas volt erre a feladatra „*gyönyörű moderatiojú ember, minden companiába tudja magát illeszteni és jó tanuló.*” Az eredmény több volt, mint amire számítottak. Az egyetem és a város küldöttsége vezette be őket a keleti, Albani-kapun át a városba, nagy élmények közepette.

Az utolsó éjszakán a grófok is és minden magyar kint háltak a táborban: „*gróf Rhédei és Vásárhelyi urak vélem és a több magyarokkal fenn az erdőben lévő térben egy bükkfa alatt a tűznél – melyen nem győztek a német püschok eleget bámulni. Ekkor este én és minden grófok numerust tettünk krétával a kalapunkra, mint a többi püschok, a numerus volt 10...*”³⁰

6. Utójáték

Katona naplójának itt vége szakad. Hogy mi történt a bevonulás után, azt más forrásokból tudjuk meg. A diákok ünneplése jó egy hétig eltartott. A korabeli sajtó, például a göttingeni 'Allgemeine politische Staatenzeitung' szelektíven számolt be az eseményekről: elítélte a céhlegényeket - a főkolompók helye a börtönben van - és méltatta a diákokat: „*tanult polgártársaink a legszebb rendben, dicséretes nyugalomban újra visszatértek hozzánk*”.³¹ Tárgyilagosságot nehéz lenne elvárni: a legények fenyegető magatartásában a rendi társadalom forradalmi veszélyt látott. A kalapokra tűzött piros kokárdák is a francia forradalomra emlékeztettek, holott Göttingenben megkülönböztetésül tűzték fel. Ugyanis a sokadalomban nem ismervén egymást a legények, eleinte egymást is püfölték. Az 1790-es göttingeni rebelliónak nem volt köze egyik oldalról sem a francia forradalomhoz: két különböző érdekcsoport tradicionális ellentéte motiválta a céhlegények és a diákok megmozdulását is: erőfitogtatás és revans vétele.

A diákok jól megszervezett katona egységeit, fegyelmezettségét és összetartását példaértékűnek ítélték. A táborban mindennek egy szándék szerint kellett történnie - írta Schmidt a naplójában. (Brüdermann, 1790:88) Pedig a diákok hozzáállása korántsem volt olyan egységes, mint ez és a későbbi írások is mutatják. Egy meghatározó csoport – ide tartoztak a magyarok – a becsületen esett sérelemért kívánt erkölcsi elégtételt, és a fegyveres

²⁹ Július 29-én a barométer esni kezdett, feltámadt a szél. Éjfél felé aztán dörgött-villámlott, eleredt az eső. A diákok épp időben tértek vissza a városba. Lichtenberg naplójából idézi Brüdermann, 1790:77-78)

³⁰ A 10-es a lovasszázad numerusa volt. Minden diák a kalapján krétával jelölte, melyik csapathoz tartozik.

Schmidt azt írja, hogy a kalapra egy tölgyfaágat is tűztek. (Brüdermann 1791:88)

³¹ Az újságkivágás az egyetemi iratok között van lefűzve, (UAG C LXXXVII.43)

összetűzést mindenképpen el akarta kerülni. Mások az akadémia szabadság védelmében az elkövetők büntetlenségét követelték, és ugyanezen szabadság által érezték magukat feljogosítva erőszakos cselekedetekre is. Végül az előbbiek kerekedtek felül, pozitív színt és végkicsengést adva ezzel a rebellióknak indult és dicsőséggel zárult történetnek.

A kormányzat az ellentéteket el akarta simítani. Méltányosan kezelte a céhek petícióját is, melyben anyagi és erkölcsi jóvátételt követeltek az őket ért sérelemért, és utasította az egyetemet az új céhtábla költségeinek megtérítésére. A szeptember 13-án hozott ítélet a letartóztatott 32 iparos közül hétre szabott hosszabb-rövidebb várfogságot vagy fogházbüntetést, azzal a megjegyzéssel, hogy megérdemlik, a többiek büntetését elengedte.³² A diákok esetében az ítéletek méltányosak és enyhék voltak: pár napos áristomot osztottak ki néhány renitensnek. Mindössze 2 diákot, az asztalosotthon elleni zavargás főkolomposait – Döringet³³ és Grothausent - zárták ki ideiglenesen az egyetemről. Az ítéletek a tett kétféle megközelítését mutatják: a céhlegényeket zendülésként ítélik meg, a diákoké viszont belefér az akadémia szabadság keretei közé.

A történetnek még egy magyar vonatkozása van. Schedius Lajos több társával a göttingeni diákok nevében 1790.szeptember 23-án levelet intézett a hannoveri kormánynak. (UAG C LXXXVII.43. Nr.43) Ebben a „bestere und gesittetere”³⁴ diákok nevében kéri annak kinyilvánítását, hogy a két főkolompost – Döringet és Grothausent - korábbi életvitelük és nem a diáktisztesség helyreállítását célzó kivonulás miatt távolították el az egyetemről. Döring és Grothausen a renommisták közé tartoztak, az akadémián tartózkodásuk óta erkölcstelen és zavaros életvitelük miatt sokszor büntették már őket. A minisztérium kötelezve érezte magát, hogy az itt tanulók jobbik részének nyugalma érdekében a nyilvános gondoskodás bizonyosságát adja. Az egyetemi hirdetőtáblára mégsem helyezték el a kért írást, a hannoveri szándék az események eltusolása volt.

7. Statisztika: a göttingeni diákság 1790-ben

Az 1790-es nyári szemeszterben 844 diák tanult Göttingenben. A létszám az előző félévhez képest ismét emelkedett, azaz kevesebben távoztak az egyetemről (176), mint ahány új hallgató iratkozott be (218). Legtöbben a jogi karon tanultak, legkevesebben a filozófiain, pedig ide kellett beiratkozni, ha valaki filológiát, történelmet, politikát, gazdaságtant vagy egyéb tudományokat akart tanulni. Az ezen a karon foglalkoztatott professzorok mégsem unatkoztak: Lichtenberg fizikai kísérletein szemeszterenként 50-60-an vettek részt.³⁵ Gottlob Heyne klasszika-filológia magánóráin sokszor 30-40 diák is ült, August Schlözer politikaóráira pedig nem lehetett bejutni. Elsősorban a jogra beiratkozottak hallgattak át ide, hogy általános, széleskörű ismeretekkel gazdagodjanak, és a jogra jártak a tehetősebb diákok is, akiknek nem okozott gondot a privát órák díjának megfizetése.³⁶ A diákság egynegyedét a teológusok tették ki, ők is áthallgattak, de anyagi okokból főként a nyilvános (ingyenes)

³² A diákok írásban kérték az asztalosok büntetésének enyhítését. Ez többek között azért is érdekes, mert a táborból írt második levélben még valamennyiük súlyos megbüntetését követelték. Brüdermann 1791:

³³ Őket már július 25-én este letartóztatták. Döring volt a cégér meggyalázásának szellemi atyja és végrehajtója. A vizsgálati jegyzőkönyv szerint „Döringet kíváncsatos továbbra is fogdában tartani, és esetleg relegációval fenyegetni.” UAG C LXXXVII.43:17)

³⁴ jobb és kulturáltabb

³⁵ 1790. nyári szemeszterben 48 diák, a téli szemeszterben 88-an jártak Lichtenberg fizikai kísérleteire, köztük 8 (!) magyar. (Heerde, 2005)

³⁶ A privatus 1-4, a privatissimus 4-8 aranyba került szemeszterenként.

előadásokon vettek részt. A orvosok idejét már ebben az időben is lefoglalták az elméleti és klinikai feladatok, ők voltak a legkevésbé flexibilisek.

Karak	Diáklétszám		
	1789/90. téli szemeszter.	1790. nyári szemeszter.	1790/91. téli szemeszter
Jogi	405	403	417
Teológiai	210	237	207
Orvosi	104	116	108
Filozófia	83	88	86
Összesen	802	844	818

1. Táblázat A göttingeni egyetemen tanuló diákok létszáma karonkénti bontásban

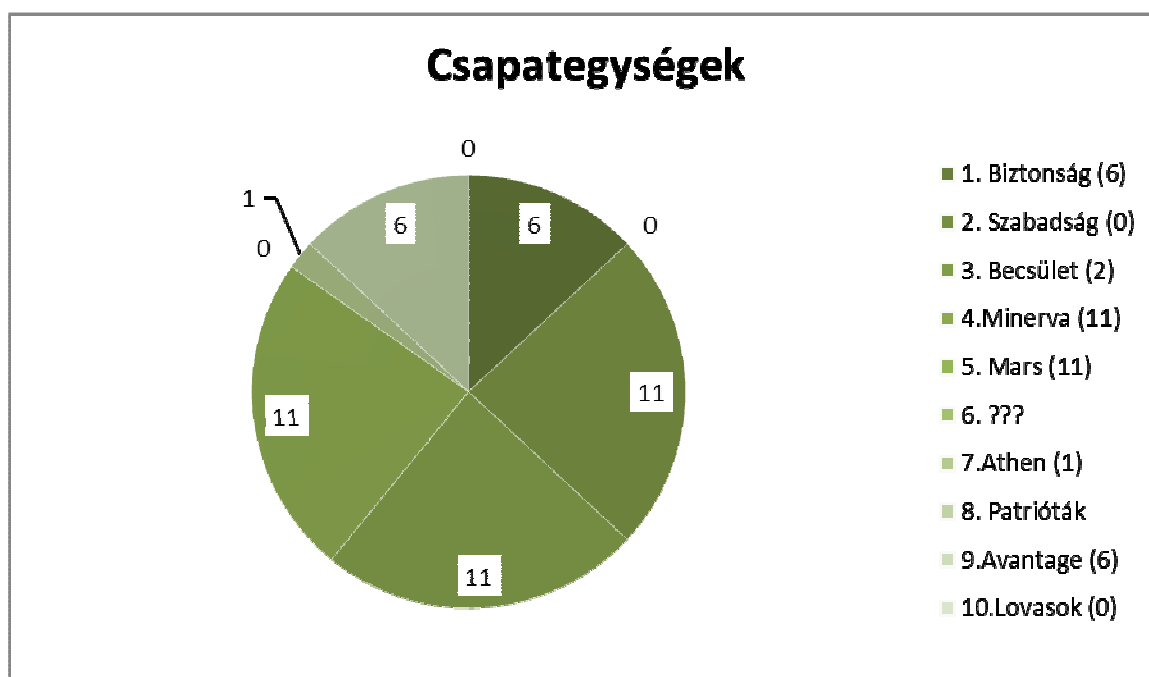
A diákok származására nézve legjobb forrás az egyetemi levéltárban őrzött lakócímjegyzék. (UniA Gö: Logis) Eszerint az 1790. nyári szemeszterben itt tanult az angol király 3 fia, 13 gróf (köztük 2 erdélyi: Kendeffi János és Rhédei Ádám) valamint 116 további nemesi származású ifjú, azaz a diákok 16 százaléka tartozott a nemeselek rendjéhez. 56 diák volt göttingeni illetőségű, 67 'valódi külföldi', a többiek a tartományokra, sok kis államra szabdaltnémet Birodalom területéről érkeztek. Közülük csak az számított 'Landeskind'-nek, azaz hazainak Göttingenben, aki a braunschweig-lüneburgi választófejedelemségből való volt. Valódi szankciókat az egyetem csak velük szemben tudott fogyanatosítani, illetve az itt tanulás számukra biztosított több előnyt (kedvezmények, későbbi hivatalhoz jutás, stb.). A külföldiek között svájciakat, letteket, litvánokat találunk, elvétel néhány svéd, francia, holland vagy orosz előkelőt. Legtöbbsz a magyarok voltak: 1790 nyarán 24 hungarus tanult a göttingeni egyetemen, nyolcan Erdélyből, tizenötön Magyarországról, egy pedig - Matsko³⁷ -, a Hessen-Kassel tartományi grófság területéről. A magyarok szorgalmukról és jó magaviseletükről voltak híresek. Schedius, Engel és Binder pályamunkáját a 'hannoveri' király, az egyetem rektora első díjjal tüntette ki és 26-26 arannyal jutalmazta. A magyarok többsége komoly tanulási szándékkal érkezett a híres egyetemre, hogy hazatérve a megszerzett tudást hasznosítsa, országa fejlődését segítse, jólétét gyarapítsa. Érdemes név szerint is felsorolni a 24 ekkor itt tanult magyart, hogy lássuk, kik voltak és mire vitték az életben! (3. sz. melléklet)

8. Az egyetemlátogatás narratívája

A diákok anyagi helyzetük, származásuk és tanulmányaik szerint barátkoztak. A szociális kapcsolati hálót az emlékkönyvi bejegyzésekből lehet legjobban nyomon követni. Teleki László gróf 1785-86 között Göttingenben vezetett emlékkönyvébe (MTA Kézirattára: Tört. Napló 8⁵, teljeskörűen feldolgozva: IAA), szinte csak előkelők írtak be: az angol királyfiak, 4 fejedelmi herceg, 11 gróf, 8 báró, 12 egyéb nemes és a felvilágosult demokratikus szellemiség jegyében ezek 'udvarmesterei'. Szinte kivétel nélkül jogot tanultak, ez felelt meg társadalmi helyzetüknek és ez kellett majdani társadalmi szerepvállalásukhoz is. Az 1791-92-ben Göttingenben teológiát tanult Kis János emlékkönyvét nem ismerjük, de emlékirataiban arról számol be, hogy „Barátkozásba külföldi tanulókkal nem bocsátkoztam. Egyfelől gazdasági tekintetből, hogy általam erszényemet megerőltető költségeskedésre kényszeríthetném, másfelől anyai nyelvemen való beszélgetés az idegen földön még nagyobb bájjal bírt, meglegedést is többet reménylhettem a magyarok társaságában.” (Kis, 1845:103)

³⁷ Matsko, Fredericus a pozsonyi származású kasseli matematikaprofesszor és csillagász, Johannes Matthias Matsko fia vagy unokája volt.

August Christian Wittrock lüneburgi diák emlékkönyvének (StA Gö: Stabu 9) 1790.szeptember 3. és 1791.augusztus 3. között keltezett 40 göttingeni bejegyzéséből 38-ban olvashatjuk, hogy a bejegyző melyik csapategységhez tartozott a kertslingerodei táborban. Ezek nagy része utólagos megjegyzés az albumtulajdonos részéről, aki nemcsak ezt, hanem a bejegyzők későbbi életpályájára vonatkozó információkat is feljegyezte. Tíz inscriptioban származik a bejegyzőtől a század megnevezése, néhol monogram és kiegészítő szöveg kíséretében. Mindez a diákrendek íratlan szabályaira emlékeztet: a rend monogramját a tagoknak mindig fel kellett tüntetni emlékkönyvi bejegyzéseikben. (Denecke, 1938:27). Ennek alapján rekonstruálhatjuk a csapategységek elnevezését is.

2. Táblázat A csapategységekbe tartozás A.C. Wittrock emlékkönyvében. (StA Gö Stabu 9)

A 2. (Szabadság), a 10. (Lovasok) és a 6. századból nincs a beírók között senki, sőt a 6. század elnevezése is ismeretlen, egy dokumentumban sem maradt fenn a neve. Az albumtulajdonos akadémiai éveinek meghatározó eseménye lehetett a göttingeni kivonulás, ezért találta fontosnak a compániák megnevezését. A dedikációk pedig minduntalan az együtt töltött szép időkre emlékeztetnek: „auch versammelt bey der IX. Corp. Advantage...im Feldlager zu Cerstlingerode” (252), vagy „Es lebe die 1.ste Compagnie Sicherheit hoch!” (103) Az emlékkönyv 108. oldalára a bejegyző, Georg Peter Nissen hamburgi orvos félre németül, félre latinul a következőket írta: „1790. július 25. Emlék jó barátságunkra Kerstlingerodeban meg a 'bellum knoticumra' meg a többire. ” És persze a csapat neve is, amelybe a táborban tartozott: „Comp. 4. Minerva”.³⁸ Mindez a nyomaték kedvéért a valószínűleg kalapra is írt monogrammal megerősítve: „V/erbindung/. M/inerva/ C/ompanie/ IV”.

Bellum knoticum lett a diáknyelvben a zendülés elnevezése, a céhlegények gúnynevével jelzett háború. Wittrock emlékkönyve néhány egységparancsnok nevét is tartalmazza. Beírt

³⁸A bejegyzés 1791.március 10-én kelt, az inscriptio egy tévesen Asmusnak tulajdonított Matthias Claudius idézet.

[illegible]

136

nemesember és polgári származású diák nyilvánosan megsértett becsületét állítsák helyre, és a név szerint megnevezett bűnösöket és a diákokat bántalmazókat nyilvánosan büntessék meg, ugyanakkor az összes ártatlanul bántalmazott diák írásbeli és szóbeli becsületbeli elégtételt kapjon.

Mi pedig feljebbvalóinknak, az egyetemi szenátusnak becsületünkre - ami nekünk a legtöbbet jelenti – ígérjük, hogy fegyelmezetten és illendően fogjuk viselni magunkat, mint eddig is, visszatérünk otthonainkba, ahogy eddig is, ha a szenátus az itteni diákok és az egyetem megsértett becsületéért viselkedésünket támogatja és jogosnak tartja.

Ellenkező esetben az összes itt összegyűlt és ezen írást saját kezével ellátó kül- és belhoni diák ezt az eddig híres és szeretett tudós egyetemet, bár nem szívesen, de elhagyja – mert nemzete, családja és az egész világ előtt nem akar csúffá téve lenni -, és egyébiránt az esetleges önvédelem módjáról a továbbiakban nem kezkesedik.

Az egész diáktestület addig marad együtt, míg erről a pontról az egyetemi szenátus valamelyik hivatalos képviselőjétől kielégítő szóbeli vagy írásbeli választ nem kap,

Végezetül a fenti feltételekhez még a következő fontos kérést fűzzük hozzá: az eddig szoba vagy városi fogságra ítélt diákok nemcsak azonnal szabadon bocsáttassanak, hanem további büntetések alól valamennyien biztosítva legyenek.

Kerschlingeröderfeld, auch Mackenrode, Hessendreusch, Herberhausen, Rohringen is Kleinen Lengen,

1790.07.27.

2.sz. melléklet

A tanulmányban előforduló személyek listája

Adams, Friedrich August David, (Münden-Hannover), 1787.május 21-én artis equest megnevezéssel immatrikulált. Wolff puskaműves műhelyét rabolta ki többedmagával, de megúsza büntetés nélkül, valószínűleg azért, mert Lichtenberg professzor védelmét élvezte. - *MGöttingen 14570*.

Ayrer, Johann Heinrich (1732-1814), 1760-tól haláláig professzori rangban lévő lovastanár és egyetemi istálló-master, az egyetem képviselőjében ő ment a diákok elé. - *Ebel 1962., Ex. 25.* – Ayrer 1749-től gróf Harrach generális bécsi udvari istállójának felügyelője volt, 1750-ben a császári udvari istállót kísérte a pozsonyi magyar országgyűlésre. A hétéves háborúban Esterházy herceg kíséretében részt vett a morvaországi hadjáratban.

Beckmann, Johann (1739-1811). 1770-től az ökonómia rendes professzora a göttingeni egyetemen. - *Ebel 1962., Ph. 1,36.; 3,27.*

Berkenbusch kereskedő – a göttingeni kereskedők céhe őt delegálta a diákok elé menő küldöttségbe.

Bonath, Heinrich Ludwig (Celle), 1788.április 27-én teológiára iratkozott. A IX. Comp. az „Avantage” hadnagya - *MGöttingen, 14912*

Bretzin, Johann Andreas asztalos legény. Egy diák és Kendeffy gróf inasának ütlegetéséért a király nevében egyhavi fogházbüntetésre ítélték. – *UAG C LXXXVII. 43.*

Cordes, Fridrich Wilhelm (Hoya), 1788.április 8-án teológiára immatrikulált. A IV.Comp, a Minerva hadnagya – *MGöttingen, 14794*

Compe, Carl Bernhard, 1784-1793-ig göttingeni városbíró – *Stadtarchiv Göttingen, Magistrat*

Domeier, Carl Gabriel, (Moringen, Hannover), 1789.május 5-én jogra immatrikulált. A diákok 2. és 3. levelét ő vitte be a szenátushoz. - *MGöttingen 15233*

Döring, August, (Hannover), 1789. május 1-jén én jogra immatrikulált. Az asztalosotthon elleni támadás egyik vezetője volt, 1790. szeptember 13-án consilium abeundi-val sújtották - *MGöttingen 15208*

Einsiedel, Heinrich Graf von (Kursachsen), 1789. április 25-én immatrikulált. – *MGöttingen 15125 A*

Feder, Johann Georg Heinrich (1740-1821), 1768-1796 a filozófia professzora az egyetemen, ismert szabadkőműves - *Ebel 1962., Ph 1,32.; 7,22.*

Fricke, **Christoph** 1763-1808-ig az egyetem egyik pedellusa. A pedellusok rendfenntartói feladatokat láttak el, felügyelték és engedélyezték és a tiltott rendezvényeket, esténként járőröztek az utcákon, a zavargásoknál a rendőrök és a katonaság bevetését koordinálták.

Gatterer, Johann Christoph (1727-1799), 17-től haláláig a história professzora. Ő vezette be a történeti segédtudományok oktatását az egyetemen. - *Ebel 1962., Ph. 1,22.*

Gmelin, Johann Friedrich (1748-1804), 1773-tól a filozófia és a medicina professzora az egyetemen. 1778-tól orvosprofesszorként a kémiai, botanikai és minerológiai tanszék vezetésével is megbízták. - *Ebel 1962., M. 1,16.; 3,10.; Ph. 1,40.*

Grape, Heinrich Christoph (1761-1834), rézmetsző, a göttingeni Wiederhold kiadónak dolgozott. Wiederholdnál jelentek meg nagyrészt a Göttingent és környékét ábrázoló emlékkönyv-lapok. 1787.szeptember 15-én matematikára iratkozott be, 1790-ben még diák volt. – *MGöttingen 14588.*

Grothausen, Theodor Heinrich.(Corbey, Franciaország) 1789.október 26-án jogra immatrikulált. Az asztalos otthon elleni támadás egyik vezetője volt, ezért 1790. szeptember 13-i ítélettel consilium abeundi-val sújtották. *MGöttingen 15443.*

Heyne Christian Gottlieb (1729-1812), 1763-tól haláláig a költészet és ékesszólás professzora, az egyetemi könyvtár vezetője, a királyi Tudós Akadémia titkára és a Göttingische Gelehrte Anzeige-nek szerkesztője. Ő teremtette meg a filológiát, történelmet és archeológiát magába foglaló ókortudományt. - *Ebel 1962., Ph. 1,26.*

Heyne, Conrad Albrecht (Hannover), 1789. május 7-én medicinára immatrikulált. – A göttingeni zendülést az ő vitája robbantotta ki. - *MGöttingen 15276*

Kis János (1770-1846) evangélikus szuperintendens, költő. 1791 őszétől a göttingeni egyetemen teológiát tanult. Emlékiratai sok értékes információval szolgálnak elsősorban a szegény hallgatók életmódjára vonatkozóan. – *Szögi, 2001:3652*

Kleve főtanácsos, a város képviseletében ő ment a diákok elé.

Leopold, Johann Friedrich (Hohnstein), 1789. október 30-án teológiára iratkozott. A táborban a V. Comp Mars adjutánsa. – *MGöttingen 15460*

Less, Gottfried (1736-1797) 1762-1791-ig a teológia professzora, kezdetben ő az egyetemi lelkész is. A zendülés idején ő volt a prorektor, azaz minden grémiumnak a feje. - *Ebel 1962., Th. 1,10.; 3,9.*

Lichtenberg, Georg Christoph (1742-1799), - 1770-től a fizika, matematika és asztronómia professzor. - *Ebel 1962., Ph. 1,37.; 3,29.*

Luttringhausen, Karl Friedrich (Cassel), 1790. április 27-én jogra iratkozott. A IV. Comp. Minerva adjutánsa. – *MGöttingen, 15643*

Mecklenburg, Franz Philip Christian (Boitzenburg in Meckl), 1789. május 1. jog - *MGöttingen 15214.*

vagy

Mecklenburg, Diederich Friedreich Wilhelm (Megapolitanus) 1788.október 18. jog – *MGöttingen 15006*

Merveldt, Paulus Buchardus Josephus Graf von (Westphalia), 1789.október 26. - *MGöttingen 15440 A3*

Möckert, Johann Nicolaus (1732-1792), jogászprofesszor 1784-1792-ig. - *Ebel 1962., J. 1,20.*

Nissen, Georg Peter (Hamburg), 1789.május 5-én medicinára immatrikulált. Wittrock emlékkönyvébe írt be (108v) – *MGöttingen 15263*

Oeynhausén, eques Carl von (Paderborn), 1789.október 26. matematika. Az aláírás listán grófi címet használt - *MGöttingen 15436*

Paar, Wenceslaus Graf von (Wien), 1789.május 2. – *MGöttingen 145A/1789S*

Pütter, Johann Stephan (1725-1807) – 1746-tól haláláig a jogtudomány professzora, államjogot, alkotmányjogot tanított. A 18. század végén a Német Birodalom területén szinte valamennyi kormányzati státuszt Pütter növendékei töltötték be. - *Ebel 1962., J. 1,13.; 3,9.*

Rantzau, Christianus Detlevus Carolus, comes a Rantzau-Ascheberg (Holsatus, Dánia) 1790.április 27-én iratkozott be, a kiel akadémiáról érkezett. A magyar grófokkal barátkoztak. - *MGöttingen 15623 A1*

Rantzau, Carolus Aemilius, comes a Rantzau-Ascheberg. 1790.április 27-én iratkozott be, a kiel akadémiáról érkezett. A magyar grófokkal barátkoztak. *MGöttingen 15623 A2*

Riepenhausen, Ernst Ludwig (1762-1840), göttingeni grafikus és rézmetsző, 1781-ben maga is az egyetem hallgatója volt. 1790-ben a diákokkal együtt kivonult Kerstlingeröder Feldre. Részben az ő metszetei örökítették meg a lázadást. – *ADB 28. 566-567.*

Schlözer, August Ludwig von (1735-1809), a 18.század egyik legjelentősebb göttingeni professzora, 1769-től haláláig tanított itt, elsősorban történelmet, politikát és statisztikát. 1772-1802.között előadásait összesen 302 magyar hallgatta. A Staatsanzeigen c. lapjában sok magyar témájú hírt és dolgozatot közölt. - *Futaky 2007., 18-26.*

Schmidt, Friedrich Georg August (Wernigerode), 1786.május 2. jog. Az ő naplója volt eddig a legfontosabb szubjektív forrás a téma feldolgozásához. – *MGöttingen 14102.*

Seelhorst, Johann Wilhelm (Celle), 1788. április 11. jog. Az első petíciót vitte Katonával és Mecklenburggal az egyetemi szenátusnak. – *MGöttingen 14835.*

Spittler, Ludwig Thimotheus (1752-1810),. 1778-1797-ig a göttingeni egyetemen egyháztörténetet, helytörténetet és politikatörténetet tanított. Ismert szabadkőműves. Egyik megalapítója volt a Göttingeni Történeti Iskolának - *ADB, XXXV. 212-216.*

Stähler (Stehler), Johann Friedrich (Braunschweig), 1789.október 24. jog. A 3. levél fogalmazója és aláírója, vsz. a kivonult diákok „generálisa”. - *MGöttingen 15424.*

Teleki, László (1764–1821) 1785-86-ben tanult Göttingenben. Két emlékkönyve fontos a diákság mentalitástörténetéhez. - *MGöttingen*

Wittrock, August Christian Ludwig (Lüneburg), 1790.április 14. teológia. Wittrock emlékkönyvében számos bejegyzés őrzi a kivonulás emlékét. Ezek alapján rekonstruálhatóak a csapategységek elnevezései. - *MGöttingen 15508*

Wolff, Nicolaus, göttingeni puskaműves. Az ő műhelyéből vitték el önkényesen a diákok a fegyvereket és lőszeret 1790. július 25-én.

Wrisberg, Heinrich August (1739-1808), 1764-től élete végéig a szülészet, nőgyógyászat és anatómia professzora a göttingeni egyetemen - *Ebel 1962., M. 1,13.*

3. sz. melléklet: Az 1790-ben Göttingenben tanult magyar diákok annotált névsora⁴⁰

1. **Asbóth** János (1768-1823) MGöttingen 15072, 1788.11.01. - Hung. Th.
A keszthelyi Georgicon első igazgatója (1801-), a göttingeni tudós társaság tagja (1801)
2. **Binder** János (1767-1805) MGöttingen 15472, 1789.11.09. – Trans. Th.
A nagyszebeni gimnázium tanára, 1804-től rektora.
3. **Bodola** István, csak a lakócímjegyzékben található a neve.
A nagyenyedi kollégiumnak alapítványt tett.
4. **Czika** Pál, MGöttingen 15528, 1790.04.19. - Hun. Th.
Nincs róla adat.
5. **Csató** Gergely (1761-1840) MGöttingen 15527, 1790.04.19. – Hun. Th.
Hevesi és nagykunsági főesperes
6. **Demian** András, MGöttingen, 15345, 1789.10.13. – Hun. J. (államtudomány)
Nincs róla adat.
7. **Engel** János Keresztély (1770-1814) MGöttingen 14876, 1788.04.16. – Hun. Ph.
Császári és király protestáns jogügyi tanácsos, Szepes megye táblabírája, történész.
A göttingeni, prágai, müncheni, varsói és harkovi tudós társaságok tagja.
8. **Héczei** Pál, MGöttingen 15529, 1790.04.19. – Hun. Th.
Református esperes, egyházkerületi jegyző
9. **Imreh** Dominik (Kendeffy nevelője), MGöttingen, 15363, 1789.10.17. – Trans. J (politika)
Nincs róla további adat
10. **Katona** Zsigmond (1767-1833) MGöttingen 15326, 1789.10.05. - Trans. J.
Erdélyi főkormányzói tanácsos
Kendeffi János, malomvizi gróf. MGöttingen 15325A, 1789.09.29.- Trans. Th.
kormányzói fogalmazó
11. zabolai **Kováts** József, MGöttingen 15506, 1790.04.13. - Trans. Th.
a nagyenyedi kollégium matézis tanára
12. **Látzai** Szabó József (1761-1828), MGöttingen, 15680, 1790.07.07. - Hun. Th.
református lelkész és teológiatanár Sárospatakon
13. **Márton** István (1760-1831), MGöttingen 15317, 1789.08.21. - Hun. Th.
Pedagógus, tankönyvíró. Pápán a gimnáziumból református teológiai főiskolát hozott létre.
14. **Matsko**, Fredericus, MGöttingen 15362, 1789.10.17. - Cassel, Th.
Matsko Mátyás göttingeni majd kasseli professzor fia, nincs róla további adat.
15. **Mohay** Károly, MGöttingen 15676, 1790.06.17. – Trans. J.
Nincs róla további adat.
16. **Nitsch** Károly Dániel (1763-1808), MGöttingen 14917, 1788.05.07. - Hun. Th.
A sárospataki református főiskola tanára, költő, folyóirat-szerkesztő.
17. **Pataki** Sámuel (1765-1824), MGöttingen, 1787.10.20. - Trans. Med.
Főkormányzói Egészségügyi Tanács elnöke (1806-) országos főorvos
Gróf **Rhédey** Ádám (1768 – 1849), MGöttingen, 1789.10.08. - Trans. Ph.

⁴⁰ A név melletti számok: az immatruláció sorszáma, ideje, illetőség (Trans=erdélyi, Hun=magyarországi) és a választott kar, értelemszerűen rövidítve. Minden személynél az életpályáján elért legmagasabb rangot vagy hivatali igyekezetem feltüntetni.

- Valóságos titkos tanácsos, a Királyi Tábla elnöke (1835).
18. **Ribiny János György** (1760-1820) MGöttingen 11629, 1779.06.01. - Hun. Ph (Mat)
A Cs. és kir. Csatorna- és Bányaügyek igazgatóságának titkára.
 19. **Rozgonyi József** (1756-1823) MGöttingen, 1789.11.25.- Hun. Th.
A sárospataki református főiskola tanára, filozófus.
 20. **Schedius Lajos** (1768-1847) MGöttingen 15073, 1788.11.01. - Hun. Th.
királyi tanácsos, a pesti egyetem esztétika professzora, dékánja (1809) majd rektora (1835), az MTA tiszteleti és igazgatósági tagja, a Kisfaludy-Társaság alelnöke.
A göttingeni, jénai tudós társaságok és a harkovi cári akadémia tagja
 21. **Szegedy Sámuel** MGöttingen, 15667, 1790.05.05. - Trans, Th.
Makkfalván református lelkész
 22. **Vásárhelyi József** (Rhédei nevelője) 1789.10.26. - Trans. J.
Nincs róla további adat.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- BAHNSON, Karsten: *Akademische Auszüge aus deutschen Universitäts- und Hochschulorten*. Göttingen, 1973.
- BRÜDERMANN, Stefan: *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert*. Göttinger Universitätsschriften. Ser. A. Bd.15. Göttingen, 1990.
- BRÜDERMANN, Stefan: *Der Göttinger Studentenauszug 1790. Handwerkerehre und akademische Freiheit*. (Lichtenberg-Studien, 15). Göttingen, 1991.
- DENEKE, Otto: *Göttinger Studenten-Orden*. Göttingen, 1938.
- EBEL, Wilhelm (ed.) *Die Privilegien und ältesten Statuten der Georg-August-Universität*. Göttingen, 1961.
- EBEL, Wilhelm (ed.): *Catalogus Professorum Göttingensium, 1734-1962*. Göttingen, 1962.
- FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770-1799*. Közzéteszi: Juhász István. Bukarest, 1974, Kriterion Kiadó.
- FUTAKY István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Bp., 2007.
- HEERDE, Hans-Joachim: *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer*. Göttingen, 2005.
- HIMME, Hans-Heinrich (ed.): *Stich-haltige Beiträge zur Geschichte der Georgia Augusta in Göttingen*. Göttingen, 1987.
- IAA - Inscriptones Alborum Amicorum, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>
- KATONA Zsigmond *útinaplója 1789-1790*. Közzéteszi Szádeczky Lajos: Erdély, 19. évf. 1909. 5-12.sz. Kolozsvár, 1909.
- KIS János *superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. I. Nevendekségét, professzorságát és prédikátorságát tárgyaló emlékezések*. Sopron, 1845.
- KUHN, Axel –SCHWEIGARD, Jörg: *Freiheit oder Tod! Die deutsche Studentenbewegung zur Zeit der Französischen Revolution*. Köln-Weimar-Wien, 2005.
- LOGIS: *Verzeichniß der Studierenden auf der Georg-August-Universität zu Göttingen*. Universitätsarchiv Göttingen.
- MEINHARDT, Günther: *Die Universität Göttingen: ihre Entwicklung und Geschichte von 1734 – 1974*, Göttingen, 1977.
- OLÁH Anna (sz.): *„Tanár Bolyai Farkas emlékkönyvi levélkéi” (1795-1799)*. Testamentum Bolyai, 1996.

SELLE, Götz von (hrsg): *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837*. Leipzig, 1937.

StA Gö: *Stammbuchsammlung des Stadtsarchivs Göttingen* (Stabu 9)

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891.

Universitätsarchiv Göttingen, Curatorialarchiv LXXXVII 43 (UniA Gö C)

[WALLIS, Ludwig] *Der Göttinger Student oder Bemerkungen, Ratschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studentenleben auf der Georgia Augusta*. Göttingen, 1995. (2.Neudr. d. Ausg. von 1813.)

Képjegyzék

1. A diákok leverik az asztalos otthon cégérét, 1790. július 25. (J.W. Kobold (1740-1803) rézkarc. Himme, 1987:151)
2. A kerstlingeröderfeldi tábor. (Grape, rézkarc. Himme, 1987:152)
3. A diákok bevonulása Göttingenbe, 1790. július 29-én. (Riepenhausen, rézkarc. Himme, 1987:155)
4. Az aláírás lista egy tömbben a magyarok. (UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3)
5. Katona Zsigmond göttingai autográfja Cseh-Szombaty Sámuel emlékkönyvében. 1789. Debreceni Református Kollégium Kézirattára, R.694.
6. Magyar viselet a 18. század végén (OSzK)
7. Német férfidivat a 18. század végén
8. Az aláírás lista első oldala (UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3.)
9. Este a tábortűznél a kerstlingerodei erdőben (Rézkarc, Himme, 1987:154)
10. August Christian Wittrock emlékkönyve (Stadtarchiv Göttingen Stabu 9. 108.oldal)